

Batı'daki Alevi İncelemeleri: Oryantalizm ve Dinlerarası Diyalog

Alevi Studies in the West: Orientalism and Interreligious Dialogue

Hiroki WAKAMATSU, PhD.
Candidate^a

^aSophia Üniversitesi, TOKYO

Yazışma Adresi/Correspondence:
Hiroki WAKAMATSU, PhD. Candidate,
Sophia Üniversitesi, TOKYO
hiroki_ali@yahoo.co.jp

ÖZET Batılıların son elli yılda Aleviler hakkında yaptıkları çalışmalarında Aleviler özellikle “dini azınlık” olarak konu edilmektedir. Geneline bakılınca Alevilerle ilgili iki bakış açısı vardır: Birincisi, Alevilik çeşitli dinler ve inançlardan etkilenmiş senkretik bir dindir; özü itibarıyla İslâm dışındadır. Bu, genelde laik ve seküler oryantalistlerin görüşüdür. İkincisi, Alevilik, İslâm’dan çok etkilenmesine rağmen özü itibarıyla eski bir Orta Doğu Hıristiyanlığının devamıdır. Bu görüş, 18. yüz yılda misyonerler tarafından ortaya atılan bir görüştür; günümüzde dindâr Hıristiyan oryantalistler ve dinlerarası diyalog yürüten misyonerler arasında bu görüşü doğrudan veya dolaylı olarak savunmaktadırlar. Dolayısıyla, Alevilerin hıristiyanlaştırılması gereken insanlar olarak bakılmaktadırlar. Ayrıca Sünniler gibi İslâm’ın beş şartını yerine getiren Alevilere rastladıklarında, onlara “Sünnileşmiş” veya “Sünnileştirilmiş” demektedirler. Gerek Türkiye’de ve gerekse Avrupa’da çeşitli Alevi cemaatlerine bağlı kişilerle yaptığım görüşmelerde, batılılardan etkilenen çok az kimsenin dışında bütün Alevilerin kendilerinin Müslüman kabul ettiklerini anladım. Yaptığım araştırmalar sonucunda vardığım kanaat da, Alevilerin kendilerinin kabul ettiği inançtır: Alevilik, farklı yorumlarıyla ve bakış açılarıyla İslâmî bir meşreptir; İslâm dışı bir akım veya din değildir. E. W. Said’in Orientalism adlı meşhur eserinde de anlatıldığı gibi batılılar, Doğu’ya yani İslâm Dünyasına fethedilmesi ve hükmedilmesi gereken bir “Karşıt” olarak baktıkları için, Alevilik hakkındaki çalışmalarında Sünni-Alevi ön yargılarına vurgu yaparak, sonuçta Batı’nın Doğu’ya yönelik “Böl, parçala ve yönet” şeklindeki eski siyaset anlayışına hizmet etmektedirler. Bu makalede, özetle işaret ettiğimiz, Alevilik hakkında batılıların ortaya attıkları temel tezleri ele alan çalışmalardan örnekler vererek, onların kısa değerlendirmelerini ve eleştirilerini yapmaya çalışacağım.

Anahtar Kelimeler: Aleviler, dini azınlık, senkretik din, İslâm

ABSTRACT Western studies on Alevism, which have been done during the last fifty years treat them particularly as “religious minority”. Generally Westerners have different views on Alevism: the first is that Alevism is a syncretic religion influenced by various ancient religions and believes including Islam; as to its essence, it is non-Islamic. This view is expressed by the majority of secular orientalist. According to the second view, Alevism is in essence a continuation of an ancient eastern sect of Christianity; yet it was influenced by Islam in the course of the long centuries of its history. This view is in fact the view of the 18th century missionaries; today it is directly or indirectly promulgated by religiously oriented orientalist, as well as by interreligious dialoguers. As a matter of fact, these Westerners regard Alevism as individuals to be evangelized. Moreover when they come cross Alevism who, like the Sunnis, performance five duties of Islam, they say: “they are Sunnitized people” When I met Alevism belonging to various Alevi communities, in Turkey as well as in Europe, I saw all the Alevism accept Islam as their proper religion, except for a few people who are either atheists and materialists or are under the influence of Westerners’ view. My personal view, which I have hold of the my long research into Alevism is the view of Alevites. Alevism is an Islamic understanding with some different interpretations and practices. As E. W. Said pointed out in his famous book “Orientalism”, the West has always considered the East, more particularly Muslim world, as “opponent” or “object” which must be ruled and conquered. Therefore the Western studies on Alevism is not free from this old political aim: “divide and rule” emphasizing more upon the divergencies of opinion and prejudices between Sunnis and Alevism.

Key Words: Alevism, religious minority, syncretic religion, Islam

ALEVİLİK BİR DİN MİDİR?

Oryantalistlere göre Alevilik, İslâm'ın dışında, bazen bir senkretik, bazen Hıristiyan kökenli veya Hıristiyanlığa yakın bir dindir. Onlar bu yanlış görüşlerini, özellikle Alevi nefeslerinde beraberce zikredilen "Allah, Muhammed, Ali" isimlerini Hıristiyan üçlemesine (teslis) benzeterek ve Hz. Ali'ye "Ali-i İlâhî" denmesinden Alevilerin Hz. Ali'yi kutsalaştırdıklarını varsayarak temellendirmeye çalışıyorlar.

Aleviler hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Irène Mélikoff'un¹ "Bektaşiler-Aleviler'de Ali'nin İlâhlaştırılması" adlı makalesini örnek alarak ele alalım. Mélikoff, makalesine 19. yüzyıl Kızılbaş şâiri Derviş Ali'nin şu nefesini iktibas ile başlar:

Yeri göğü arş-i kürsü yaradan
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Yaradup kulunun Kesmetin veren
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Bin bir ismi vardır bir ismi Allah
Eğer insanmazsan hem vallah billah
Ademi görmüşüm elhamdülillah
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Cennet-i alanın altundur taş
Her ne görür isen hikmet dir içi
Yüzyigirmi dört bin nebiler baş
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Ali gibi er gelmedi cihane
Ana da buldular dürlü behane
Yedi kez uğradum ulu divane
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem
Derviş Ali'm bu ikrara beli dir
Dilim söyler ama kendim delidir
Allah bir Muhammed Tanrı Ali'dir
Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem²

Nefeste geçen "Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem" cümlesi üzerinde duran Mélikoff, başka bir makalesinde de söylediği gibi,³ Alevilerin, Kızılbaşların ve hatta Bektaşilerin Hz. Ali'yi tanrılaştırdıklarını ve kutsalaştırdıklarını savunmaktadır. Derviş Ali'nin bu nefesini Aşık Feyzullah Çınar'dan öğrendiğini belirten Mélikoff şöyle demektedir: "Kendimi beklenmedik bir olay karşısında buldum: Tamamen Caferi olduğu iddia edilirken ve Oniki İmam'a sevgi duyarken, Ali'nin ilâhlığını ilân etmekle aşırı fırkanın bütün yönlerini sergileyen bir fırkadır.

Benim Bektâşilik-Alevilik incelememin ilk merhalesi, bu ikileme bir açıklama bulmayı denemektir. Bu beni meşgul etmeye devam ettiği için, bir kanıt ulaşılamazdı. Araştırmalar oldukça ilerlemiş olsa da, Alevilerin bunun şuuruna ulaşabilmesi için mesele henüz tamamıyla halledilmiş değildir."⁴

Meselenin henüz tam olarak açıklığa kavuşturulmadığını söylemesine rağmen, Mélikoff söz konusu makalesinin sonunda, Hasluk, Birge, Kissling, Vryonnis gibi önceki nesil oryantalistleri takiple meseleyi Hıristiyan etkisine bağlayarak halletmiş görünüyor. Hurûfluk, Kızılbaşlık, Bektaşilik ilâhlığı, Ali ismini verdikleri insan şeklinde tasavvur ediyorlar. Ali'yi İsa'ya benzetiyorlar diyor.⁵

Derviş Ali'nin nefesinde "Men Ali'den gayri Tanrı bilmezem" demesine Mélikoff gibi yaklaşırsak, belki onun gibi bu çıkarım yaparak Derviş Ali'nin Ali'yi Tanrı kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ancak nefesinin bütünlüğüne bakıldığında bu çıkarımı yapmak zordur. Zira özellikle Derviş Ali'nin son beytindeki "Dilim söyler ama kendim delidir." ifadesi dilinin öyle söylemesine rağmen kendisinin öyle söylemediğini kolayca anlamak mümkündür. Aynı beyitte Derviş Ali daha açık bir biçimde "Allah bir, Muhammed Tanrı Ali'dir." derken, Allah ile Tanrı sözleri arasında bir ayrım da yapıyor ve Hz. Ali'ye Allah değil, Tanrı diyor. Böylece gerçekte Derviş Ali, Hz. Ali'yi tanrılaştırmıyor; sadece Hz. Ali Sevgisini aşırı bir şekilde ülküsellendiriyor.

Sadece Derviş Ali'nin söz konusu nefesini değil, genelde Alevi-Bektaşî meselesini anlamak ve yorumlamak için, genel anlama İslâm tasavvufi öğretilerini, özellikle de Hallacı Mahsun'un İbn-i Arabî, Mevlâna ve Yunus'a kadar gelişen Vahlet-i Vucüt anlayışını hesaba katmak gerekir. Bu tasavvufi anlamın Alevilik ve Bektaşilik üzerine büyük tesiri olduğu bir gerçektir. Ne Derviş Ali, ne de herhangi bir Müslüman gerçek anlamıyla Hz. Ali'ye Allah demez ve dememiştir.

İslâm düşünce tarihini biraz bilenler, Hz. Ali'ye "Ali-i İlâh" demenin, Ali'ye gerçek anlamda Tanrı demek olmadığını anlardı. Çünkü bazı İslâm bilginleri, Eflâtun ve Aristo gibi Yunan düşünürlerine takdir ifadesi olarak "İlahi Eflâtun" ve "İlahi Aristo" demişlerdir. Fakat bununla hiç bir Aristo ve Eflâtun'un Tanrı veya Allah olmadıklarını söylemek istemişlerdir.

Derviş Ali'nin nefesini, Mélikoff ve diğer oryantalistler gibi anlarsak Alevilerin ve Bektaşilerin genel anlayışı gibi anlatmak da zaten yanlış olur. Keşke Mélikoff, makalesini yazarken Alevilere: "Hz. Ali'ye Allah mı diyorsunuz?" diye sorsaydı.

Nitekim saha çalışmalarım esnasında, bizzat kendim Batı ve Doğu Anadolu'daki Alevi toplumlarını, Ankara, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerdeki cemevlerini ziyaret ettim. Kütahya, Malatya, Nevşehir, Antalya ve Mersin'deki Alevi köylerini ziyaret edip halklarıyla ve dedeleriyle mülâkât yaptığım, Hz. Ali'ye tapan biç kimseye rastlamadım.

Derviş Ali'nin nefesini ve benzer nefesler: Onları okuyarak, "Hz. Ali'yi İlah, Tanrı, Allah kabul eder misiniz?" diye sordum. Çok tepki aldım. "Biz müslümanız. Tek bir Allah vardır." cevabını aldım.

Ateist veya komünist Alevilerin dışında hiç bir Alevinin Aleviliği İslâm'ın dışında ayrı bir din olduğunu kabul ettiğini görmedim.

Diğer taraftan Çorum, Malatya, Kayseri ve İzmir gibi şehirlerde saha çalışması yaparken bazı Alevilerden, Türkiye'ya dinler arası diyalog için gelmiş Thomas Michel, Christian Troll gibi bazı oryantalist misyonerlerin Aleviler arasına girip onları hıristiyanlaştırmak için çalıştıklarını işittim. Bu doğrusa, 1965 II. Vatikan Ksülü ile hoşgörü, tolerans ve dinler arası saygı için alınan "Dinlerarası Diyalog" un yeni bir misyonerlik olduğu anlaşılmaktadır.

ALEVİLERİN "SÜNNİLEŞMESİ" VEYA "SÜNNİLEŞTİRİLMESİ"

Alevilik araştırması yapan batılılar, sünniler gibi beş vakit namaz kılan, Ramazan orucunu tutan, hacca giden alevilere rastladıklarında, onları "Sünnileşmiş" olarak nitelendirip geçmektedirler; bunlar hakkında pek fazla çalışma da yapmamaktadırlar. Batılıların bu görüşünden etkilenmiş görünen bazı Aleviler de vardır, ki sözkonusu Alevi kardeşlerine "Sünnileşmişler" veya "Sünnileştirilmişler" olarak bakmaktadırlar.

Bunada bir örnek olarak, Almaya'da yayınlanan "Alevileri Sesi" dergisinde yayınlanmış Gülağ Öz'un bir makalesini⁶ değerlendireceğiz.

G.Öz, Kütahya'nın eski bir Alevi merkezi olduğunu anlattıktan sonra Kütahya'daki Alevi toplumunun "Sünnileşmesi" veya "Asimilasyonun" da hakkında bahsediyor. Kütahya yöresindeki Alevi köylerinin, tamamen Sünnileştirildiğini hatta bu olaya Süleymanlıların ve Diyanet İşleri Başkanlığının da katkısı olduğunu belirtiyor. Sünnileşmenin sebebi olarak, buradaki Alevilerin camiide namaz kıldığını ve Ramazan ayında oruç tuttuğunu gösteriyor. Namaz kılan ve oruç tutan Aleviler Alevi olmaz gibi bir iddia da bulunuyor. Gülağ Öz, Kütahya'daki Bahatlar köyüne ziyaret ettiğinde, Köylülerle yaptığı söyleyişiden şu cümleleri aktarıyor:

"(Köylüler diyor:) Sultan Nevruzu yapıyoruz. Köyümüzde Semahı herkes bilir. Muharrem orucu tutar, ikrar veriz. Cemevimiz yok. Ancak dedenin evinde Perşembe günleri toplanır cem yaparız. Mürşit geldiğinde de Abdal Musa cemini daha büyükçe yaparız. Namaz kılıyoruz. Biz buna alıştık. Ancak kesinlikle camiye gitmem diyor Dede. Namazımı evde kılarım. Alevilikten vazgeçmeyeceğimiz gibi namazdan da vazgeçemiyoruz. Öyle alıştık. Rehber diyor ki Mürşidimiz Abidin Dede eskişehir'den geliyor. O bize Cemin bir yerinde ara vererek namaz kılmamız konusunda yol gösterdi. Dedeye cem ibadet değil mi dediğimizde ise Rehber Mehmet Gül gülererek mürşidimize uymak gerekir diye yanıtlıyor.⁷

Belirtmeliyim ki, saha çalışma'm için Bahatlar köyüne ben de gittim; makalede söz konusu edilen şahıslara bizzat kendimde görüştim. Konuyla ilgili görüşlerini aldım. Kendileri hakkında Sünnileşmiş ve hatta asimile olmuş iddiasında bahseden kişilere, aslı olmayan yazı yazmalarından kızgın olduklarını belirttiler. Buna göre: "Aleviler de Müslümandır; her Müslümanın yapması gereken namaz kılmak oruç tutmak sadece Sünni kesme ait bir şey değildir. Namaz kılmak ve oruç tutmak her Müslümana farz olan bir şeydir. Camiye gidip namaz kılan ve Ramazan ayında oruç tutan Alevi Sünnileşmiştir diye bir söz olamaz."

Hatta yukarıdaki alıntıda Abidin Dede'nin camiye gitmediği söyleniyor; fakat kendim Abidin Dede'yle sohbet edip bu durumu kendisine sorduğumda tam tersi bir cevap aldım: "Ben camiye gidip namaz da kılarım; Cuma günleri Cuma Namazından sonra köydeki camiye müftü gelince, mutlaka onlarla da görüşüyorum."

G. Öz'ün makalesinde Kütahya'da Aleviler hakkında kullanıldığı ve dikkatimizi çeken kelimelerden biri olan 'Sünnileşme', Antropolojik açıdan yanlıştır. Antropoloji alanında kimlik meselesi'nin uzun yıllar tartışıldığını biliyoruz. Bir kişinin kimliği, o kişi kendini nasıl tanıtır, onun o kimliğe sahip olduğunu kabullenmek gerekir. Örneğin, kendini 'Ben Japonum' diye tanıtan bir kişi, çevresindekiler tarafından 'O Türk' diye adlandırıldığı zaman o kişinin Türk olması mümkün değildir. Bu teori, Antropoloji alanında genelde yapısalcılık (Constructuralizm) dediğimiz kavramdır. Bu kimlik meselesi, Levi-Strausse başta olmak üzere, Antropoloji ve Etnoloji alanlarında meşhur kimselerin kabul ettiği anlayıştır.

O halde antropolojik kimlik anlayışı açısından söz konusu köy halkı kendilerini Alevi kabul ediyorsa onla-

ra Alevi demek zorundayız. Onlara namaz kıldıkları için “Sünnileşmiş” diye bakamayız.

Alevilerin en saygı gösterdiği bilgin Hacı Bektaş Veli, Makâlât'ındaki “Dört Kapı (Şeriat, Tarikat, Ma'rifet ve Hakikat)”, Kırk Makâm” adlı bölümünde namazın, orucun, haccın ve diğer diğer ibadetlerin her müslümana farz olduğu açık ve net bir şekilde yazıyor.

Diğer taraftan “Alevi” demek, en basit ifadeyle Hz. Ali taraftarlığı meşrepleri arasındaki ayrılık, İslamın temel inanç ve ibadetleri konusundaki bir ayrılık değildir. Sadece ibadet yani sünnet konusundaki ayrılıktır. Bütün Hz. Ali taraftarlarının saygı duyduğu, zaman zaman kutsadığı bütün Oniki İmam, sünni denemeler kesim gibi inanıp ibadet ettiği tarihen bilinmektedir. Cafer-i Sadık gibi bir çoğu fıkıh kitapları da yazmışlardır. Bu erenlerde temel inanç ve ibadetler konusunda bir ayrılık yoktur.

Şia, Alevilik, Kızılbaşlık, namaz kılmamakta, amaç tutmamakta veya hacca gitmekte zaten hiç bir zaman tanımlanmamıştır. Bu ibadetleri yapıp yapmamak herkesin kendine kalmıştır; yapmayan Aleviler olduğu gibi yapmayan sünniler de vardır. Erzurum, Malatya Çorum, Sivas, İzmir, Kütahya gibi gezdiğim yörelerde namaz kılan Aleviler gördüğüm gibi, tabii ki çoğunluk olarak kılmayanları da gördüm. Benim anladığım kadarıyla Alevi, namaz kılıp kılmamasıyla değil, Alevi gelenek ve gereklerini uyup uymamasıyla ve kendini tanımlamasıyla tanımlanmaktadır.

Sonuçta buna göre “Alevi toplumunun Sünnileşmesi” diye bir iddia doğru değildir. İslam dünyasının daha fazla bölünmesine yarayan bir tez olabilir

ALEVİLER HAKKINDA İFTİRALAR

Batılların Alevilik hakkındaki çalışmaların bir boyutunu, Alevileri ve Sünniler arasındaki önyargılar ve iftiralar teşkil eder. Elbette bu konular da çalışılmalıdır; batılların böyle konular çalışmış olmalarına bir itirazımız olamaz. Ancak çalışmalarının olabildiğince yansız olması; tarihi ve güncel çalışmaları iyi değerlendirilmesi gerekir. Fakat bu tür çalışmalarda da bazı batılların gerekli bilimsel hasasiyeti göstermediklerini görüyoruz. Konuya bir örnek ve bir oryantalistle kısaca anlamaya çalışalım.

Mum söndürme meselesi, batıllarca çok işlenen konulardan bir tanesidir. Bu konuyu” Evliya Çelebi'nin Seyâhatnâme'sinde Mum Söndürme ile ilgili yayınlanmamış bir bilgi”⁸ adlı makalesiyle ele alanlardan bir tanesi de Robert Dankoff'tur. Dankoff, makalesinde

Evliya Çelebi'nin Mum Söndürme olayının ortaya çıkışı hakkında verdiği bilgileri ve Mum Söndürme ile ilgili ortaya atılan gayri ahlâki iftiraların asıl olduğu söylemesini aktardıktan sonra, Evliya Çelebi'nin gerçeği inkar ettiğini idda ediyor. Kendisine Göre Kızılbaşlarda ve Alevilerde cinsellikle ilgili eğlenceli Mum Söndürme olayı gerçekleşmiş; o şöyle diyor: “Evliya Çelebi burada, Kızılbaş mezhepleri arasındaki cinsel içerikli fiillerle ilgili yagın söylenimi inkar etmekte biraz ileri gitmektedir. Oysa bizim, bizimle aynı sonuca ulaşan Irène Mélikoff gibi modern araştırmacılardan bununla ilgili onyedinci yüzyıla ait onaylı delili vardır.”⁹

Evliya Çelebi, Balkanlar'dan Tebriz'e seyahat ettiği şehir ve köylerde gayri ahlâki bir Mum Söndürme olayına rastlamadığını; Bunun bir dedikodu olduğunu söylüyor. Ancak Dankoff Evliya Çelebi'yi yalancılıkla suçluyor. Kendi görüşünü Mélikoff'un görüşüyle destekliyor; ancak Dankoff, Mélikoff'u anlamamışa benziyor.

Çünkü Dankoff'un “Kızılbaş Meselesi” adlı makalesine atıf yaptığı yerler (s. 55. dipnot 1) bakımız Mélikoff ne diyor: 1571 yılındaki bir resmi dökümanda Mum Söndürmeden bahsettiğini söyledikten sonra, “bugüne kadar hiç bir gerçek olgunun rastlamadık.”¹⁰ Görüldüğü gibi, Mélikoff, Dankoff'u değil, Evliya Çelebi'yi doğruluyor.

“Eline, beline, diline” sahip olma ilkesi alevilerde çok önemli bir ilkedir. Sünniler gibi Aleviler de ırz ve namus meselelerine çok önem verirler. Bunuda Türkiye'de ikiyıldan fazla saha çalışması yaptım;

Hiç bir yerde analatıldığı gibi gayri ahlâki bir olaya şahit olmadım. Bu, bazı cahil Sünnilerden Alevilere atıldığı iftiradan başka birşey değilmiş.

Alevilerin kendileri bu iftiranın ortaya çıkışını buna şöyle izah ettiler: Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim'in önderi olduğu XVI. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşlarından sonra, Aleviler bazı bölgelerde, yani yöneticilerin sıkı takipçilerinden dolayı Cem ayini yapamaz olmuşlar. Evlerde, ışıklar ve mumlar söndürülerek gizlice yapmaya çalışmışlar. Cem ayinlerine erkekler eşleriyle katıldığı için, karanlıkta yapılan Cem ayinleri bazı Sünnilerce yanlış anlaşılmıştır.

SONUÇ

Sonuç olarak geçmişte ve bugün batılların Alevilik hakkındaki çalışmalarının çoğu, Aleviliği kendi içinden ve genel olarak İslam düşünce tarihi içinden anlayıp değerlendirme yerine dinsel ve etnik ayrımcılığı canlandırmaya, Hıristiyan etkisiyle oluşmuş bir dinsel akım veya

en azından İslam dışı bir din olarak göstermeye yöneliktir. Misyonerler de Alevilere, hıristiyanlaştırılması gereken kimseler olarak bakmaktadırlar.

Görüldüğü gibi, batılıların dinsel veya etnik azınlık olarak gördükleri kitleler hakkındaki bilimsel çalışmaları ve araştırmaları yöntemsel yönden ve bir çok teknik

açıdan bilimsel olmakla birlikte, amaçsal olarak ve çok ustaca yapılan ifade oyunları ile İslâm dünyasını dinsel ve etnik ayrıştırmaya yönelik olarak yapılmaktadır. Genelde diyalog çalışmaları da böyledir. Dolayısıyla, bunlarla ciddi bir şekilde “dinlerarası diyalog” yapmaya çalışmak kolay bir şey değildir.

DİPNOTLAR

- ¹ Mélikoff (I.): “La divinisation d'Ali chez les Bektachis-Alevi,” From History and Theology: Publication of the Turkish Historical Society, Ankara, 2005, ss. 83-110
- ² Argun (S. N.): *Bektaşî-Kızılbaş-Alevî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul, 1956, c. 3, s. 200
- ³ Mélikoff (I.): “Le Problème Kızılbaş,” Turcica, Paris, 1975, ss. 50, 54, 57
- ⁴ Mélikoff (I.): “La Divinisation d'Ali,” s. 85
- ⁵ Mélikoff (I.): “La Divinisation d'Ali,” ss. 109-110
- ⁶ Öz (G.): “Tarih Boyu Aleviliğin Yokedilişi ve Asimilasyona Direnen Kütahya”, *Alevilerin Sesi*, No: 26,06 /2006, s.42-47
- ⁷ Öz (G.): Agm., s. 44
- ⁸ Dankoff (R.): “An Unpublished Account of Mum Söndürmek in the Seyâhatnâme of Evliya Çelebi”, *Bektachiyya*, ed.By A. Popovic et G. Veinstein, ISIS İstanbul, 1995,s.69-73
- ⁹ Dankoff (R.) Agm.s.71
- ¹⁰ Mélikoff (I.): “Le Problème Kızılbaş”, s.55, not.1